

LUND UNIVERSITY

Naturkatastrofer

Vårt ansvar eller Guds straff?

Larsson Heidenblad, David

Published in:
Populär Historia

2016

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Larsson Heidenblad, D. (2016). Naturkatastrofer: Vårt ansvar eller Guds straff? *Populär Historia*, 2016(2), 38-43.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Annan

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

NATURKATASTROFER

Vårt ansvar eller Guds straff?

Insikten att vi människor allvarligt påverkar den jord vi lever på är relativt ny. Längre menade både kyrka och stat att olika naturkatastrofer var vårt kollektiva straff för begångna synder.

Text DAVID LARSSON HEIDENBLAD

Människan har i alla tider riskerat att drabbas av extrema väderfenomen. För såväl individer som civilisationer har orkaner, översvämningar, torka och cykloner varit en fråga om liv och död. I modern tid har denna typ av händelser vanligtvis betraktats som naturkatastrofer. I likhet med jordbävningar och meteoritnedslag har orsakerna till dem ansetts ligga bortom mänsklig kontroll.

Men den vetenskapliga upptäckten av att vi tillsammans håller på att förändra jordens klimat har gjort det hela mer komplicerat. För i takt med att jorden blir allt varmare blir

också extrema väderhändelser vanligare. Och dessvärre talar mycket för att en hel del av framtidens stormar och översvämningar kommer att vara människoskapade.

Vår oroväckande inverkan på klimat och ekosystem har på senare år fått forskare att tala om att världen gått in i en ny geologisk epok – *antropocen*. Ordet kommer av grekiskans *antropos* som betyder »människa«. Begreppet syftar på att mänskligheten har utvecklats till en geologisk kraft och startpunkten för detta brukar förläggas till industrialiseringens begynnelse på 1700-talet. Därefter har våra gemensamma handlingar inte längre enbart haft konsekvenser för vår →

I Bibeln beskrivs hur Sodom och Gomorra förstörs av Gud som en kollektiv bestraffning för människornas synder. Bara Lot och hans två döttrar undkommer. Målning från 1852 av John Martin (1789–1854).

”Mänskligheten har utvecklats till en geologisk kraft och startpunkten för detta brukar förläggas till industrialiseringens begynnelse på 1700-talet.”

→ omedelbara närmiljö. Tillsammans påverkar vi hela planeten.

Kunskapen om att människan oavsiktligt omformar sin livsmiljö och därigenom utgör ett hot mot sig själv är i dag allmänt utbredd, inte minst i Sverige. Här finns en klimat- och miljömedvetenhet som, oavsett om man aktivt är en del av miljörelsen eller ej, tydligt griper in i vardagen. Vad vi äter och hur vi transporterar oss har utvecklats till kollektiva samvetsfrågor direkt kopplade till en av vår tids allra största utmaningar – de globala klimatförändringarna. Det råder bred enighet om att vi, för att undvika framtida klimatkatastrofer, på ett genomgripande sätt behöver förändra hur vi lever våra liv.

Men hur länge har vi resonerat så här? Och hur tänkte man tidigare? Detta är frågor som historiker har brottats med alltsedan 1970-talet, då miljöhistoria växte fram som en ny vetenskaplig inriktning. Detta skedde i kölvattnet av den så kallade »ekologiska vändningen« omkring 1970, då det moderna miljömedvetandet fick sitt breda samhällsliga genombrott. Det fanns föregångare, som den svenske livsmedelsforskaren Georg Borgström (1912–90), men sett ur ett bredare samhällsperspektiv råder det ingen tvekan om att åren kring 1970 är en brytpunkt. Det var vid denna tid miljöpolitiken etablerades och den moderna miljörelsen växte fram.

Vetenskapliga förutsägelser om en annalkande global katastrof blev inte sällan omdebatterade bästsäljare. I Sverige sålde biokemisten Gösta Ehrensvärds *Före – Efter* (1971) på kort tid i över hundratusen exemplar och gav upphov till en intensiv framtidsdebatt. Insikten om att människan utgjorde ett hot mot sig själv och att någonting måste göras fick fäste.

I juni 1972 samlades världens ledare i Stockholm för FN:s första konferens om den mänskliga miljön. I såväl svenskt som internationellt perspektiv kan den sägas markera miljöfrågornas definitiva genombrott.

Människans relation till naturen har dock – givetvis – en längre historia än det moderna miljömedvetandet. Människor verkar i alla tider och på alla platser ha gjort sig föreställningar om hur de hänger samman med världen. Historien rymmer också en lång rad

SIÖBERG BILD

Indiens dåvarande premiärminister Indira Gandhi talar vid den internationella miljökonferens som arrangerades av FN i Stockholm sommaren 1972.

förutsägelser om att våra samlade fel och brister kan få katastrofala konsekvenser. I den judisk-kristna kultursfären har sådana framtidsvisioner formulerats under flera tusen års tid.

I Gamla Testamentet genljuder profeter-
nas varningsrop om att Guds vrede ska drabba Israels folk om de framhårdar i synden. I berättelserna om Noas ark, Sodom och Gomorra, och Babels torn besannas profetiorna. Här straffar Gud med våldsam hand människorna kollektivt för deras gemensamma synders skull. I den grekisk-romerska mytologin finns berättelser, vilka ofta är uppbyggda kring begreppsparet hybris och nemesis – på mänskligt högmod följer gudomliga bestraffningar.

Likheter mellan de mytologiska berättelserna och vår tids miljö- och klimatfrågor är i dag välkända. Inom populärkulturen används de ofta för att gestalta och dramatisera samtidens problem. Ett exempel från senare år är filmen *Noah* (2014) där Russel Crowe spelar huvudrollen som den bibliske arkbyggaren. I Hollywoods tappning blir Syndafloden en dramatisk allegori över de pågående klimatförändringarna och vad de kan komma att innebära för mänskligheten.

Föreställningar om synd och straff är emellertid ingenting som enbart kan hänvisas till mytologiska berättelser. I själva verket har de varit ett centralt förklaringsmönster genom

KLASSISKA MILJÖBÖCKER
Gösta Ehrensvärds *Före – Efter* (1971), Hans Palmstiernas *Plundring, svält, förgiftning* (1967), Georg Borgströms *Jorden – vårt öde* (1953) och Barbara Wards och René Dubois *Den enda jord vi har* (1972), som skrevs till FN-konferensen i Stockholm detta år.

Det finns likheter mellan dagens varningstecken på stigande havsnivåer och de bibliska berättelserna. Här har Jan van Scorel (1495–1562) skildrat Syndafloden.

en stor del av historien. I det medeltida och tidigmoderna Europa utgjorde de under sekler en dominerande tolkningsram för allt det som drabbade människor.

Såväl kyrkan som statsmakten betraktade allehanda katastrofer som Guds straff för människornas synder. De uppmanade därför gång på gång människor att kollektivt göra bot och bättring för att avvärja hotande landsplågor. Ett exempel på hur detta kunde gå till kan hämtas från 1349 då den svenske kungen Magnus Eriksson skrev ett brev till invånarna i Linköpings stift. Anledningen var att den pestepidemi som vi i dag känner som digerdöden närmade sig riket.

Kungen förklarade i brevet att »Gud för människornas synders skull har kastat en stor plåga över världen«. Farsoten hade redan drabbat Norge och Magnus Eriksson fruktade att samma plåga och död också skulle drabba Sverige.

För att förhindra pestens spridning uppmanade han därför »allt folk i Sveriges rike, präster och lekmän, gamla och unga, kvinnor och män« att varje fredag gå till kyrkan, bikta sig och höra mässan. Därigenom skulle Gud kanske kunna bevakas och i sin stora nåd använda syndastraffet från riket.

Alla var skyldiga och alla var hotade. Men alla ansågs också kunna bidra till att avhjälpa den hotfulla situationen.

Utmärkande för det förmoderna religiösa tolkningsmönstret var att man inte gjorde någon skillnad på olika typer av katastrofer. Farsoter, krig, orkaner och översvämningar förklarades alla på samma sätt eftersom orsaken alltid var densamma: människornas synder. Utifrån dagens horisont kan det tyckas märkligt att så olikartade händelser som digerdöden, trettioåriga kriget och jordbävningen i Lissabon kunde tolkas på samma sätt. Anledningen var att de förstods med utgångspunkt i hur de drabbade människor, inte utifrån deras världsliga orsaker. De senare var inte okända för dåtidens människor, men ansågs ofta vara underordnade de högre sanningarna.

Ett sätt som svenska historiker har använt för att undersöka förmoderna syndastraffsföreställningar är att studera de så kallade böndagarna. På dessa särskilda helgdagar förväntades rikets samtliga invånare samlas i kyrkorna för kollektiv tacksägelse och botgöring. Böndagarna hade medeltida rötter och hade under lång tid utlysts i samband med hotande landsplågor. Under tidigt 1600-tal kom emellertid böndagsfirandet att →

Kung Magnus Eriksson uppmanade 1349 folk att bikta sig i kyrkan för att undkomma pestens härjningar.

”Därigenom skulle Gud kanske bevakas och i sin nåd använda syndastraffet från riket.”

→ institutionaliseras. De blev årligen återkommande högtider och straffen för att utebli var stränga. I början av varje år meddelades genom så kallade »böndagsplakat« när det kommande årets böndagar skulle firas. Plakaten gav en kort beskrivning av vad som hade hänt i riket under det gångna året. Föreställningar om synd, straff, nåd och tack-sägelse var ständigt närvarande. Långt in på 1700-talet användes dessa begrepp.

Vid mitten av 1700-talet kan vi dock skönja början på en genomgripande förändringsprocess. I sammanhanget brukar en dikt som upplysningsfilosofen François de Voltaire skrev om jordbävningen i Lissabon 1755 (»Poème sur le désastre de Lisbonne«) ofta lyftas fram. I den frågar han sig vad människorna i Lissabon gjort för ont som inte också Paris invånare gjort. De frågetecken han satte kring Guds godhet, allmakt och rättvisa agerande, den så kallade teodicéproblematiken, vidareutvecklade han några år senare i idéromanen *Candide* (1759).

Voltaires kritik var dock av marginell betydelse i samtiden. I Sverige gick den obemärkt förbi även lärda kretsar, och istället publicerades en rad skrifter om jordbävningen i Lissabon där människans synd och Guds vrede stod i förgrunden. Från predikstolar över hela kristenheten framfördes den traditionella religiösa orsaksförklaringen.

Håller vi oss till böndagsplakaten kan vi dock vid ungefär samma tid se lågmälda avståndstaganden från det nedärvda tanke-sättet. I 1757 års plakat kommenteras nämligen föregående års missväxt på ett för genren helt nytt vis. Åhörarna uppmanas här att inte låta »den gode Guden få del i skulden av en tryckande svårighet, vilken människorne, igenom efterlåtenhet och missbruk, sig självom tillskynda«. Detta har av forskare tolkats som att en ny världsbild hade börjat etableras i de styrande skikten i Sverige.

Inom denna nya världsbild var det naturlagarna som styrde världens gång och Gud sågs inte som en direkt ingripande kraft. För att avvärja en hotande katastrof var det således verkningslöst att försöka blidka Gud med bot och bättring. Synen på kollektivets moraliska ansvar var stadd i förändring.

Vid denna tid finner vi också de allra äldsta beläggen för ordet »naturkatastrof«.

”Ingen nu levande människa, åtminstone inte i västvärlden, står helt utan skuld till de pågående klimatförändringarna.”

Övergången från den förmoderna religiösa världsbilden till den moderna mekaniska motsvarigheten skedde emellertid inte över en natt. Det var en långsam och utdragen process som historiker först på senare år har börjat kartlägga. Vi vet i nuläget att olika förklaringsmönster cirkulerade parallellt under 1700- och 1800-talet, men det råder stor osäkerhet kring hur dominansförhållandena såg ut och hur de skiftade över tid.

Under de stora koleraepidemierna på 1830-talet, och under de stora svältåren på 1860-talet, var syndastraffsföreställningar framträdande. Även under det amerikanska inbördeskriget var de centrala, och för svenskt vidkommande finns det också exempel på hur första världskrigets utbrott tolkades efter traditionellt mönster. Någon säker kunskap om utvecklingslinjerna under 1800-talet finns dock inte att tillgå – historiker har inte forskat speciellt mycket om detta.

Det vetenskapliga ointresset kommer förmodligen av att syndastraffsföreställningar i modern tid har betraktats som

Den franske filosofen François de Voltaire skrev en dikt med anledning av jordbävningen i Lissabon 1755.

Inte minst via kyrkan spreds föreställningarna om syndastraff. Kolorerad gravyr från omkring 1800 av Katarina kyrka i Stockholm.

NORTH WIND PICTURE ARCHIVE/AKG/TT

vidskepelse och förmodligen känner få till hur länge dessa spelade en central roll i det stora flertalets liv.

Den historiska förändringsprocessen har medfört att ansvaret för hotande katastrofer allt mer sällan har kommit att förläggas till en kollektiv nivå. Från 1700-talets mitt till 1900-talets dito skedde en politiserings- och sekulariseringsutveckling av hur vi ser på mänskligt ansvar. Därför har 1900-talets natur- och människoskapade katastrofer sällan ansetts vara allas fel. Istället har enskilda makthavare, slumpen, den tekniska utvecklingen eller det kapitalistiska samhällssystemet tenderat att pekats ut som den yttersta orsaken.

Detta blir som allra tydligast om vi betraktar hur människor efter 1945 har hanterat och diskuterat hotet om kärnvapenkrig. Samtidigt som detta riktar sig mot hela mänskligheten står knappast vi alla som medskyldiga. Ett eventuellt kärnvapenkrig bär endast ett fåtal makthavare ansvar för.

Detta sätt att tänka var främmande när den förmoderna religiösa förklaringsmodellen kom till. Inom den fanns det inga oskyldiga – bara syndare. Den kristna arvssyndsläran

var nämligen under medeltid och tidigmodern tid en helt självklar utgångspunkt för tänkandet kring katastrofer.

Men den moderna uppdelningen i offer och förövare är också, vill jag hävda, främmande för vår tids ekologiska krismedvetande. Ingen nu levande människa, åtminstone inte i västvärlden, står helt utan skuld till de pågående klimatförändringarna. Vi bidrar alla, hur medvetna vi än är, till de stigande halterna av växthusgaser i atmosfären.

Självklart skiljer sig våra individuella ekologiska fotavtryck åt betydligt – men ett fotavtryck är det likvärligt. Från ett moraliskt ansvarsperspektiv liknar därför vår tids klimat- och miljömedvetande på många sätt det förmoderna religiösa syndamedvetandet. Kanske är det så att dagens syn på mänskligt ansvar för hotande naturkatastrofer är mer likt 1500-talets än 1950-talets?

Och i det långa historiska perspektivet framstår den till synes självklara uppdelningen i natur- och människoskapade katastrofer som något av en anomali. **PH**

David Larsson Heidenblad är historiker vid Lunds universitet. Han forskar kring klimat- och miljömedvetenhet ur ett kulturhistoriskt perspektiv.

Den 1 november 1755 förstördes stora delar av Lissabon av en kraftig jordbävning med efterföljande tsunami. Omkring 70 000 människor omkom. Illustration från 1800-talet.

ATT LÄSA

- **Vårt eget fel – Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndstraffsföreställningar** (2012) av David Larsson Heidenblad
- **Fortunas klädnader – Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige** (2011) av Kristiina Savin
- **Strategies of Sanity and Survival. Religious Responses to Natural Disasters in the Middle Ages** (2002) av Jussi Hanska
- **The Future of Nature** (2013) av Robin Libby m fl